

Тема XXVIII НОВІТНІ РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ

Поява у другій половині XX століття новітніх явищ в релігійному житті суттєво змінила релігійний облік світу і сучасного віруючого. Релігійна статистика, поруч із традиційними (історичними) релігійними системами світобачення та боговшанування, фіксує виникнення і діяльність альтернативних релігій – нових релігійних течій (НРТ).

Вони не просто входять в сучасне життя нашого суспільства, несучи з собою багато проблем. Крім таких очевидних негативних наслідків, як трагедії масового суїциду чи асоціальна орієнтація і сектантська замкненість послідовників НРТ, мало хто говорить про глибинні зміни в свідомості, навіть архетипі сучасної людини. Але в діяльності НРТ неможливо водночас не бачити позитивних моментів: адекватність вчення і діяльності потребам часу і конкретного середовища, діалоговий режим існування в суспільстві, плюралізація релігійного життя і варіативність релігійного досвіду. Неоднозначність процесів, які пов'язані з виникненням і функціонуванням НРТ, потребують серйозної уваги.

1. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження новітніх релігійних течій

Науковці, які вивчали і вивчають певний феномен, зустрічаються перш за все з тим, як термінологічно визначити його. Щодо новітніх течій, то це зробити, як виявилось, інколи важко. Ще й досі немає єдиного, загальновизнаного терміну, який би позначив все різноманіття новітніх явищ в релігійній сфері. Тому й існує така безліч понять, якими описують, власне, одне й те ж явище. Серед найбільш вживаних сьогодні є секта, тоталітарна секта, культ, псевдокульт, психокульт, квазірелігія, неорелігії, новітні релігійні течії, позавіресповідна містика тощо. Але кожний термін викликає у нас різні асоціації. Залежно від використаного слова змінюються і наші настрої, і відношення до явища, хоча суть явища лишається незмінною.

Для наукового дослідження найбільш привабливими є такі терміни, які не несуть ніякого емоційного навантаження, бо тільки в цьому випадку можна гарантувати найбільшу об'єктивність підходу до явища.

Розділяючи позиції провідних академічних вчених Англії, Італії, Америки, Канади, пропонуємо для опису та аналізу сучасних релігійних явищ використовувати термін “нові релігійні течії” (НРТ). Останній – дуже місткий, за ним стоять десятки різноманітних релігійних громад, які не мають нібито нічого спільного, і єдине, що їх об'єднує, це те, що вони в більшості своїй виникли у

другій половині XX століття.¹ Незважаючи на те, що НРТ як поняття покриває собою різні за характером явища сучасного релігійного новаторства або релігійного модернізму, воно має величезні переваги. Термін цей - емоційно нейтральний.

Більшість термінів, якими нині користуються, несуть на собі тягар часу, певну установку щодо новітніх процесів в релігійній сфері, тобто в них закладене наше емоційне ставлення до предмету вивчення. Нав'язані і поширені інші терміни для позначення НРТ привнесені в наш ужиток неспеціалістами, які не стільки вивчають, скільки зразу ж оцінюють явище: деструктивне, тоталітарне, авторитарне. Саме такі визначення швидко увійшли до буденної свідомості, відповідаючи загальним настроям пересічних громадян, які прагнуть до відвертої однозначності. Така позиція не прийнятна для дослідника, який, навіть негативно оцінюючи нові релігійні явища, обов'язково зазначить, що цей "феномен..., безперечно, складне, неоднозначне, часто суперечливе явище, яке вимагає конкретного аналізу й оцінки".²

Термінологічні проблеми викликали й деякі складнощі із визначенням основних понять. Для академічного релігієзнавства давно вже усталеними є поняття секти, культу, релігії.³

В буденному житті ці нейтральні терміни отримали негативне, як правило, забарвлення. Вживаючи їх, сучасна людина формулює і певне упереджене відношення до неорелігій. Всі ті явища, які вона включає в поняття "культ" чи "секта" – надто неоднорідні за походженням (з якої традиції вони виходять), за віроповідальними положеннями та етичними принципами, за практикою, ритуалами (молитва, богослужіння, медитація, спів тощо), за стилем життя, за відношенням до інших людей, жінок, дітей, старшого покоління, віруючих інших релігій. Всі ці "культи" та "секти" вирізняються типом і принципами своєї організації (демократичні чи авторитарні), характеристиками своїх засновників та лідерів (бог, месія, священик, пророк, гуру, батько, обраний лідер), формуванням і розпорядженням бюджету своєї організації (десятина, вуличний збір, пожертви, бізнес). Є серед НРТ рухи гедоністичні, а є аскетичні.

В академічному релігієзнавстві термінами секта чи культ позначаються типи релігійних організацій, які існують поруч із такими релігійними спільнотами, як церква, деномінація. Як правило, релігійні інститути функціонують у суспільстві як гармонізуючий, стабілізуючий фактор, що сприяє збереженню соціального статусу-кво. З іншого боку, релігія може виступати і

¹ Баркер А. Новые религиозные движения. – СПб., 1999. – С. 4-5.

² Григулевич И.Р. Пророки "новой истины". – М., 1983. – С. 19.

³ Див.: Релігієзнавчий словник. – К., 1996. – С.173, 300; Новый большой электронный англо-русский словарь; 16-ти томна "Encyclopaedia of Religions" (ed. By Mircea Eliade) тощо.

дестабілізуючим чинником, оскільки в ній завжди присутній високий моральний стандарт, що надає їй критичний потенціал. Критична функція релігії щодо існуючого соціального порядку проявляється у глибокому конфлікті з владою, у напрузі, яка виникає між традиційними релігіями і тими, що не користуються підтримкою держави. Такий стан речей є характерним не лише для сьогодення. Сектантський шлях розвитку релігії – типовий для всіх часів, для всіх релігій.

Неприйнятним є визначення секти чи культу, які даються сучасними антикультовими рухами або окремими конфесіями, бо ж вони розглядають будь-яке відгалуження від основної церкви як єресь, схизму, сатанізм тощо. Таке модне сьогодні слово – “секта”, первісне значення якого майже втрачено, використовується не за призначенням, оскільки ним позначають будь-яку групу, яка не належить до так званих традиційних релігій.

Аналіз поняття та суті секти чи культу треба починати з базового визначення релігії, яке у випадку з НРТ набуває особливого значення. Одним із основних звинувачень проти НРТ є те, що вони взагалі не є релігією. Виходячи із екзистенціального розуміння релігії як духовного феномену, який виражає не лише віру людини в існування надприродного Начала, а й виступає для неї засобом спілкування з ним, входження в його світ,⁴ НРТ, в яких присутня віра, причому віра не просто в якусь ідею чи абстракцію, а в Бога, безумовно є релігіями. Прихильник будь-якого новітнього релігійного утворення, навіть якщо він вважає, що його група не належить до релігійних об'єднань і називає її шляхом духовного спасіння чи духовним вченням або ж якимось інакше, але формує систему зв'язків з надприродним і постійно використовує її, є релігійним.

Сучасна наука не має якихось специфічних засобів, щоб виявити і виміряти віру людини, крім її самовизначення, її власного свідчення про свою віру. При цьому не обов'язково належати до певної церкви або виконувати якісь обряди, бо віра – це стан, знаходячись у якому, людина переживає контакт і близькість з надприродним, відчуває його присутність в собі чи поруч з собою. Релігійний досвід або є, або його немає, він не залежить від наявності храму чи посередника, магічних обрядів чи культових дій. Одним словом, заява адептів нових релігій про свою віру в Бога чи богів і переживання ними зв'язку із трансцендентними силами абсолютно достатнє для визнання НТР релігійними феноменами, тобто релігіями.

Є сенс визначитися і щодо такого поширеного словосполучення, як “промивка мізків” (brainwashing), яке ще часто використовується для опису процесів, що відбуваються із новачками в НРТ. Цей термін, на думку А.Баркер, чи не найгірший серед усіх можливих позначень певного явища, оскільки він аж ніяк не може виступати у ролі поняття, а існує скоріше як метафора: мізки не можна промити буквально, тобто промивка мізків відсутня як така. Використане

⁴ Див.: Релігієзнавчий словник. – С.279.

поняття позначає одне з універсальних явищ в людському суспільстві: особистий або психологічний вплив однієї людини на іншу. Академічне релігієзнавство не заперечує останній в релігійній сфері, але називає його нейтрально: “навернення”, “трансформація”, “реформа”. Поняття “промивки мізків” поширене і популярне в певних мас-медіа, серед широкої громадськості, членів антикультистських рухів, ієрархів традиційних церков, окремих політиків. Воно використовується для боротьби проти НРТ, і не просто як антитеза вченням НРТ, а як спеціальна зброя проти будь-яких непопулярних груп, альтернативних лідерів, світоглядів, релігій. Спираючись на неї з благородною метою захисту інтересів людини, можна дозволити використовувати депрограмування, забезпечувати урядовий бюрократичний контроль, запроваджувати законодавчі санкції, як це, наприклад, зробила Франція, Національна асамблея якої одноголосно прийняла в червні 2000 року проект закону, згідно з яким “за маніпуляцію свідомістю” можуть дати п’ять років в’язниці або накласти 300-500 тис. франків штрафу. Цьому закону передували парламентські доповіді 1995 та 1999 року, де наводилися списки релігійних організацій (сект), що можуть нести загрозу суспільству. Серед них названі 172 групи, в т.ч. Церква сайєнтології, Свідки Єгови, різні східні неорелігії. В законі вперше в історії французького права дано визначення секти (“група, яка має за мету або результатом своєї діяльності створити чи експлуатувати психологічну або фізичну залежність учасників”).⁵ Спецслужбами МВС Франції сформульовані 10 критеріїв секти, серед яких: дестабілізація свідомості, вербування дітей, порушення громадського порядку, антисуспільні висловлювання, спроба проникнення до владних структур тощо.

Сектуальні (від “секта”) переслідування базуються на бажанні не допустити такі трансформації свідомості людини, внаслідок яких вона змінюється до невпізнанності. Не можна заперечувати впливів, які відчуває новонавернений. Більшість НРТ, прагнучи оновити людину, прямо заявляють про свою мету і зрештою призводять до кардинальних змін у її свідомості та житті. Світоглядні та діяльнісні трансформації - це наслідок будь-якого впливу - філософського, соціального, політичного тощо. Релігійний не є тут винятком. Але на відміну, скажімо, від політичних трансформацій, навернення у віру описується як навіюване божевілля, кодування, переключення, втрата розуму, викрадення психіки, зміна мислення, заволодіння свідомістю. Деякі психологи говорять про синдром кодування, самонавіювану регресію особистості, деструктивне сектантство. Прийняття нових духовних ідеалів і вчень подається як психічне захворювання, а стан віруючого НРТ кваліфікується як психопатичний транс. Безглуздість поданих описань процесу релігійного навернення очевидна.

⁵ НГ-религии. – 28.06.2000. - № 12.

У визначенні секти, культу, неорелігії, інших понять, якими ми будемо користуватися, вітчизняна наука, спираючись на доробок своїх закордонних колег, виходить із загальносоціологічного розуміння того чи іншого типу релігійної організації. Так, під нетрадиційними релігіями розуміється історично не успадковані якимсь народом від попередніх епох, не притаманні його релігійній духовності, культурно, побутово, ментально не укорінені явища духовного порядку, які є результатом релігійних пошуків. Вони набувають популярності внаслідок місіонерства проповідників з їх історичної батьківщини. Нетрадиційними для кожної країни є різні релігії. Так, для Індії нетрадиційним можна вважати християнство, а для України - релігії східного (індуїстського, буддистського та ін.) напрямку.

Широковживаним в науці є поняття “неорелігії”. Ним позначаються релігійні новотвори, які прагнуть синтезувати різні культурні світи. Їх поява зумовлена змінами світоглядних парадигм, кризою традиційних релігій, взаємодією різних цивілізацій. Разом з тим неорелігії виступають результатом релігійної ініціативи окремих осіб, які, базуючись на певній віросповідній традиції або синкретизмі декількох, творять нове віровчення, культ, організацію. Остання вважається самодостатньою і незалежною від будь-якого релігійного центру, а її засновник і керівник - обраним Богом. Серед численних неорелігій, які, як правило, є частиною молодіжних рухів, що виникають в середовищі інтелектуалізованих верств населення, виділяють неохристиянські, неоорієнталістські, неоязичницькі та інші утворення.

У другій половині XX століття виникло нове релігійне явище – релігійні рухи так званого “Нового віку” (“New Age”). В основі цих рухів лежить ідея “нового віку” – якісно іншого періоду в розвитку людства на відміну від попереднього, який нібито був невдалим, “пропавшим” у багатьох відношеннях. Будучи певним ідейним поєднанням традицій Сходу і Заходу, течії “Нью ейджа” пропонують людству цілісні перспективи його буття в єдності тілесного, духовного та ментального начал. Останні оформляються в певні концепції, теорії про сутність людського існування, яка вбачається в пробудженні в людині вищого “Я”. Для реалізації цієї мети використовуються нетрадиційні способи і методи трансформації людської свідомості, поліпшення стану здоров’я (як фізичного, так і психічного), освоюються різні практики езотеричних або духовних традицій тощо.

Поняття, терміни в науці – це не догми, вони змінюються. Може статися так, що деякі з них з часом взагалі зникнуть, але на їх місці з’являться нові, які будуть зручні й оперативні при дослідженні нових явищ в релігійній сфері.

2. Неорелігії в контексті світових суспільних процесів

Ставши фактом і фактором сучасного релігійного життя, неорелігії активно змінюють усталену релігійну карту світу, геополітичний баланс між певними релігіями. Вони, як правило, не знають географічних, державних, національних, культурних кордонів. НРТ розмивають традиційну догматику історичних релігій, оскільки допускають новітні тлумачення загальновизнаних віросповідних істин, синтезують різні релігійні традиції, прагнучи зняти міжцивілізаційне протистояння в світі. Крім того, НРТ трансформують сучасну свідомість людини, в результаті чого її релігійність стає, з одного боку, плюралістичною, міжкультуральною, онаученою, прагматичною, а з іншого – містифікованою, вузькосектантською.

З появою НРТ світ частіше став задумуватися і аналізувати події, пов'язані із діяльністю деяких нових релігій. Так, велике занепокоєння суспільства викликала трагедія в Джонстауні (Гайяна, 1978 рік), де через релігійні переконання 900 осіб покінчило життя самогубством. В 1993 році недалеко від м.Вако в штаті Техас (США) 80 прихильників адвентистсько-розкольникської групи "Гілка Давида" спалили себе. Сумний список продовжує "Храм Сонця", 16 членів якого в 1995 році в Швейцарії добровільно пішли з життя. Активність японської релігійної організації "Аум сінрікьо", в результаті чого постраждали тисячі японців, ще більше насторожили світове співтовариство. Чашу терпіння перепополнило березневе 1997 року повідомлення про самогубство на ранчо Санта Фе (США) 39 осіб із релігійної групи "Райські ворота". Україна особливо чутлива до таких подій, бо сама пережила в 1993 році страх перед пророцтвами про кінець світу і воскресіння 144 тис. білих братчиків.

Крім такої очевидної біди, як самогубство десятків і сотень людей, постали й інші проблеми: неочікувані психологічні ефекти, які виникають у людей в результаті занять деякими неорелігійними практиками, зокрема східними; легкість, з якою сучасна людина відмовляється від усталених форм релігійної віри, від необхідності мати духовний зв'язок з попередніми поколіннями тощо.

На фоні успіхів НТР, інтелектуального розвитку людини, інформатизації суспільства вражає та загальна містифікація і міфологізація суспільної свідомості, яка відбувається в останні роки. Виходить, що сучасну людину не влаштовує існуюче пояснення світу в рамках традиційних філософських і релігійних систем, що свідчить про світоглядну кризу сучасності.

З появою НРТ актуалізувалася і поглибилася проблема поколінь, батьків і дітей. До традиційних непорозумінь додалися розходження смисложиттєві, світоглядні, віросповідні, обрядові. Власне, нові релігії на відміну від історичних, яким притаманний був традиційний стиль мислення, певна ортодоксія, уособлювалися з модерновим, сучасними мислительними процесами.

Не менш актуальною є й криза моралі. Скільки б не писалося і не

вимагалось від кожного жити у мирі й злагоді з світом, іншими людьми, самим собою, до чого закликають майже всі відомі філософські і релігійні вчення, людство не стає більш моральним, більш гуманним.

Ідея універсалізації, яку з собою несли НРТ і яка стала визначальною для них, почала загрожувати традиціям, місцевому колориту окремих країн, тобто національній неповторності певних народів. Універсалізм міг призвести до втрати самовизначення не тільки всього народу, а й окремої особистості.

Зустрівши перший супротив з боку суспільства, деякі НРТ пішли шляхом відсторонення від останнього та його проблем. Різко критикуючи негаразди соціуму, НРТ несвідомо або свідомо займали асоціальні чи навіть антисоціальні позиції. Виникла проблема правового регулювання діяльності НРТ.

Іншими словами, з появою нових релігій загострилися всі проблеми людства, виявляючи в такий спосіб кризу всієї цивілізації.

Якщо з НРТ пов'язано так багато проблем, то напрошується висновок про необхідність заборони НРТ. Але не треба забувати, що заборонними методами постали складні й глобальні проблеми не вирішити. Тим більше, що, крім реальних проблем, пов'язаних із НРТ, в суспільстві активно циркулюють також надумані, міфічні уявлення про “шкідливість” сект, культів, неорелігій. Базовим міфом можна вважати те, що НРТ нібито не є релігіями. Частіше всього їх називають псевдо або квазі явища, тобто чимось недійсним, штучним, ненатуральним, в кращому випадку – створеними ідеологіями, які поширюються комуністами або імперіалістами з метою планетарного панування в світі через укорінення в молодіжному середовищі шляхом завоювання розуму й душ молодих людей. Ідеї змови завжди були надто популярними. Страх перед ідейною інтервенцією охопив не тільки комуністичні й посткомуністичні країни. Він характерний для таких успішних країн, як США та Франція. Один із теоретиків антикультового руху Тед Патрік (США) прямо писав, що “американські релігійні секти є породженням і зброєю комунізму – засобом перемогти Америку”.

До розряду популярних міфологем можна також віднести концепцію “промивки мізків”, в результаті чого нібито відбувається насильницьке програмування членів секти чи культу на відмову від колишнього способу життя, від батьків, від їх цінностей, від суспільства тощо. “Промивка мізків” розглядається як ворожі експерименти в сфері контролю над розумом, над свідомістю спочатку членів новітніх релігійних утворень, а пізніше, в разі успіху, – над будь-якою людиною. В такому разі члени сект постають як майданчик для випробування новітніх технологій контролю за свідомістю (mind control), а відтак є невинними жертвами потенційних ворогів, суперників держави. Під час кодування, зомбування, гіпнозу людина перетворюється на слухняну одиницю в руках ворожих сил, які не тільки психічно знищують людину, перетворюючи її на зомбі, на робота, а й через насильницьке використання наркотиків,

транквілізаторів або збуджуючих препаратів наносять їх фізичної шкоди. Участь в НРТ розглядається як результат насильства над психікою людини, у якій відібрали розум, волю і свободу. Але звинувачення в насильстві при навершенні новоприбулих майже завжди заперечується останніми. Якщо не було насильства, обману в залученні та утриманні неовіруючих в нових громадах, то єдиний шлях пояснити їх перебування там - оголосити їх психічно хворими, які потребують депрограмування, звільнення від полону, а отже й повернення віруючого до попереднього життя. Виходячи з таких міркувань, вважають, що нові течії, які “промивають мізки”, треба заборонити.

Антикультові міфи доповнюються положенням про особливі, гіпнотичні здатності лідерів неорелігійних громад, яких звинувачують у посяганні на свободу вірних, у маніпуляціях ними, використанні їх праці, присвоєнні їх майна, сексуальних присилуваннях тощо. Очевидно, що керівники НРТ, як правило, в силу своєї харизматичності мають великий авторитет серед своїх послідовників, що формує авторитарність керівнику та стилю його управління громадою. У лідерів подеколи й з'являється бажання досягти фінансового успіху чи сексуальних задовольнень, або ж просто владності над людьми. Новонавернений, на переконання антикультистів, знаходячись в результаті гіпнозу під повною владою лідера, сам набуває якоїсь магічної сили заманювати в свою групу нових людей, які, в свою чергу, таким же чином вербують своїх послідовників. Так зростає група, члени якої приречені прожити все життя як раби під владою всемогутнього лідера групи. В такому разі виникнення нових релігій пов'язується з наявністю небезпечного для суспільства лідера, якого достатньо ізолювати, щоб явище зникло.

Цей міф користується особливим успіхом, оскільки точно визначаються винуватці НРТ. Немає потреби доводити, що роль особистості в релігійному русі визначальна, але навряд чи всіх лідерів можна звинувачувати у злому умислі, в авторитаризмі та посяганні на свободу своїх вірних.

НРТ надто відрізняються одна від одної за типом організації і керівництва. Зрозуміло, що в крайньому випадку можна говорити про тимчасову і перехідну стадію психологічної залежності, але остання досягається за рахунок фізичного примусу, тортур, казematу. Ми не виключаємо, що існують такі неорелігійні організації, вступ до яких – примусовий, а вихід – проблематичний. Зрозуміло, що будь-яка нова організація, її лідер зацікавлені в прирості вірних і буде боротися за кожного потенційного члена своєї громади. І якщо останній збереться вийти з неї, то громада буде прикладати максимум зусиль, щоб затримати вірного. Але силою важко цього досягти.

Список міфів, які надто популярні і напрочуд стали в суспільній свідомості, можна продовжити. Вони навіть потрібні, оскільки тримають громадськість у напрузі, зберігають тонус протистояння в суспільстві. Вони вигідні і для відступників від НРТ: пояснюючи все “контролем свідомості”, “промивкою

мізків”, вони тим самим знімають з себе відповідальність за вступ до НРТ, звинувачення у слабкості, залежності, відсутності особистої волі.

Міфи про НРТ ще не вичерпані, а отже й не втратили своєї актуальності як на Заході, так і в Україні. Разом з тим, реальність, пов’язана із НРТ, не може не хвилювати людство, яке прагне уникнути трагічного розгортання релігійних процесів, захиститися від можливих негативних наслідків функціонування незнаних, маловідомих або скандально відомих релігійних організацій.

Вихід один – комплексне наукове дослідження феномену, яке передбачає об’єктивність та історичність, позаконфесійність і неупередженість підходів, певну етапність і логіку досліджень, повторюваність і перевірку його методів, подолання безлічі перешкод у вигляді поширених міфів, закритості багатьох громад, а то й течій, обмеженості інформації про теоретичні засади, практичну діяльність неогруп тощо. Неоднозначний характер віровчень і діяльності неорухів змушує не робити однозначних і передчасних висновків, хоч якою б очевидною не видавалася шкідливість новітніх релігійних явищ. Останні мають стати не тільки предметом дослідження, а й активної соціальної роботи, направленої на соціалізацію НРТ, соціальну і психологічну адаптацію їх adeptів, зняття напруги і конфліктів в суспільстві.

Зняти такий суцільний негатив щодо НРТ хочеться зауваженням про те, що поява неорелігій зініціювала підвищення уваги суспільства до релігійних проблем. Люди почали інтенсивніше цікавитися проблемами віри, чіткіше себе релігійно ідентифікувати тощо. Історичні церкви, що здатні критично оцінити свої здобутки, скористалися неорелігійними технологіями і тільки збільшили кількість своїх послідовників, зміцнивши їх у традиційній вірі. Завдяки новим рухам оживився, але вже на іншому рівні, міжрелігійний діалог, діалог між традиційними і нетрадиційними Церквами, між віруючими, їх лідерами, діалог систем цінностей, діалог культур, що дає можливість говорити про культурне значення НРТ в процесах світової глобалізації.⁶

⁶ Див.: Dawson L. L. The Cultural Significance of New Religious Movements and Globalization: A Theoretical Prolegomenon //Journal for the Scientific Study of Religion. – 1998. - № 37 (4). – P. 580-595.

3. Причини появи новітніх релігійних течій

Появу нових релігійних феноменів не варто сприймати як особливість лише XX століття. Всім релігіям і у всі часи притаманними були зміни застарілих догм релігійних вчень і культів новими формами релігійного вшанування. І такий шлях, власне, є єдиною можливістю у розвитку релігійної сфери. Сучасні НРТ – це не ухил історії, не агресія чужих ідеологій, не примха чи зловмисне бажання якогось авторитетного лідера, а закономірне явище, що детерміноване багатьма факторами.

Серед найбільш глобальних причин сучасних релігійних трансформацій слід виділити так звану “антропологічну революцію”, яку переживає людство у зв’язку із кардинальною зміною місця людини у світі. В силу цілого комплексу явищ, що виникли як похідні від “олюднення” історії та життєдіяльності людства і, найбільш головне, завдяки переосмисленню останніх, трансформується і релігійне осягнення дійсності. Індивідуалізація сучасних релігій призводить до екзистенційної кризи, яку прагнуть подолати в релігійному колективі, громаді, де зацікавлені конкретною людиною здатні забезпечити їй підтримку та розуміння.

У XX століття суттєво змінилися традиційні світоглядні парадигми. Незважаючи на щорічне збільшення кількості віруючих, в світі панує секулярна ідеологія. Соціальні революції, нові політичні режими, досягнення науково-технічного прогресу надзвичайно розширили можливості людини в різних сферах життя, а особливо в соціальній та інформаційній. Це обернулося з часом на трагедію для самої ж людини, науково-технічною революцією XX століття та особливостями індустріального урбанізованого суспільства, коли руйнуються тісні міжособистісні відносини, насамперед сімейні, коли розриваються наявні ще в недавньому минулому зв’язки поколінь. Все це веде до втрати громадською думкою ролі важелю контролю за характером релігійності особи. Велике значення для появи нетрадиційної релігійності має зростання ролі особи у всіх сферах суспільного життя, загальна демократизація суспільства й утвердження в ньому особи в широкій гамі її прав. Останнє відображається і в її світоглядних орієнтаціях, і в змісті релігійного осягнення нею дійсності.

Всесильний розум людини не витримав змагання із моральними імперативами. Раціоналізм зазнав небувалої кризи. Здавалося, що він вже вичерпав свої можливості, втратив свій престиж і поступився місцем ірраціоналізму, містицизму, езотеризму. Нові релігійні течії, з одного боку, є проявом останніх, а з іншого – показником подолання кризи раціональності шляхом впровадження модерних шляхів (форм) того ж раціонального осмислення світу.

Логічним продовженням кризи раціоналізму, як характерної ознаки західної культури та ментальності європейця, є криза самої європейської цивілізації, принципу європоцентризму. В світі поступово втрачається монопольність, зокрема монопольність певних цивілізацій і культур. Живучи в

режимі взаємовпливів різних культурних світів, держав, народів, їх традицій, він все більше плюралізується. Це характерне і для релігійної сфери. Людство почало усвідомлювати свою спільність і свою розірваність за багатьма ознаками, а особливо – за релігійною. У нього з'явилося бажання подолати останню.

Нова ідея спільності всього людства, універсалізації і синкретизації життя, культури знайшла своє теоретичне і практичне розгортання в ідеї спільної релігії (зокрема, через синтез Західних і Східних релігійних традицій), надконфесійних і надрелігійних об'єднань. Все це реалізовується в нових релігійних рухах, що відображають інтегральність, цілісність, холізм людства.

XX століття називають періодом активного релігійстворення або релігійних експериментів. В умовах духовної кризи люди шукають загальнозначимі цінності для всіх цивілізацій. Найчастіше їх знаходять в релігіях. Подібність життєвих пріоритетів в різних системах наводить на думку про існування спільної першорелігії, яка з часом нібито була втрачена. Все це виводить сучасну релігійну свідомість за рамки якоїсь однієї конфесії, робить її універсальною, синкретичною. Не задовольняючи свої потреби в існуючих системах, віруючі або трансформують їх, або ж творять свої власні.

На практиці це призводить до кризи традиційних церков і традиційної релігійності, які вже не відповідають релігійним потребам сучасного віруючого. Утверджується авторитаризм харизматичних лідерів новітніх рухів. Зростає відкритість і толерантність до послідовників інших релігій та релігійно-філософських вчень. Віруючі починають орієнтуватися на спільний містичний досвід у спілкуванні з Богом.

Орієнтація на універсалізацію та синкретизацію захопила не тільки релігійні вчення, а й культову сферу різних релігій. Віруючі у своїй релігійній практиці використовують спільний містичний досвід всього людства.

Поява нових релігій в Україні пояснюється перш за все такими глобальними, загальносвітовими причинами. Але Україна як посткомуністична й пострадянська держава має специфічні обставини, не говорячи вже про унікальність власне української історії і ментальності народу.

Україна впродовж тривалого часу знаходилася під владою чужих тоталітарних режимів, які всяк відгороджували її від будь-яких контактів з іншим світом. Особливо активно “захищала” Україну від “родимих плям капіталізму”, “уберігала” її від впливів різних культур “совєтська” система. Після здобуття незалежності в 1991 році Україна поступово входить у світову співдружність народів, а відповідно – й у світовий релігійний простір. Відтак вона не може залишатися осторонь тих глобальних змін в суспільному житті, які захопили весь світ, а відтак і не знайомитися з новими релігійними явищами, що з'явилися за її межами.

Демократизація релігійного життя в Україні збігається з протилежною тенденцією: сильна спокуса тоталітаризму з його сильною, деспотичною владою,

порядком, простими відповідями на складні питання, відсутністю сумнівів, мук вибору тощо.

Серед тих суто українських обставин, які сприяли появі і поширенню НРТ, слід назвати соціально-економічну й політичну нестабільність посттоталітарного українського суспільства, яке постійно провокує появу почуття невпевненості, соціальної і духовної незахищеності, формує невизначену, навіть індиферентну свідомість у народу. Такий внутрішній стан українців ускладнюється девальвацією системи цінностей тоталітарного режиму, зокрема декретованого світоглядного монізму. Зазнала краху діалектико-матеріалістична картина світу, яка раніше була призначена всім як складова комуністичної ідеології: людина стала перед вибором, але не знає чого саме.

Відомо, що внаслідок цілеспрямованої атеїзації суспільство зневілювало значення релігії і церкви як для соціуму, так і для окремої особи. Крім того, після краху комуністичної ідеології, що призвела до відсепарованості значної кількості населення від автохтонної духовної традиції, утворився певний ідеологічний вакуум, який довгий час нічим не заповнювався. Духовна денаціоналізація, втрата зв'язків між поколіннями через культурну і, зокрема, релігійну традицію поглибилися тим, що комуністична влада фактично знищила в очах народу авторитет традиційних церков, оскільки перетворила їх на елементи офіційного політичного істеблішменту.

Глобальна криза традиційної Церкви, традиційної релігійності спричинила НРТ. Це вірно як щодо західних країн, так і для постсоціалістичних держав колишнього соцтабору. Ця криза почалася давно. І справа не лише, як в свій час писали, в моральній деградації буржуазного суспільства, безробіття тощо. Адже криза захопила і “благополучні” країни майбутнього комунізму. Криза має не лише суспільний, а й внутрішній вимір, тобто глибинні пласти буття людини.

Таким чином, своє національне відродження Україна зустріла відсутністю потужного традиційного релігійного руху, альтернативної йому антирелігійної системи цінностей, будь-якої державно-національної ідеології, що ґрунтується на духовних підвалинах.

Успіх в поширенні неорелігійних течій можна пов'язати і з тим, що в Україні загалом існують давні традиції віротерпимості. Українці ніколи не була моноконфесійними, тобто з необхідністю ними визнавалися права на існування інших релігій. Україна часто прагнула до релігійного синкретизму. Свою православну кризу кінця XVI - початку XVII ст. вона вирішила шляхом такої його форми, як унія.

Історія сформувала українську ментальність не забобонною, фанатичною, конфесійно обмеженою. Проте це має і свої негативні наслідки. Українці загалом виявилися духовно незахищеними від зовнішніх ідейних впливів. Вони водночас неагресивні, невідпорні, природно надто толерантні. Цим скористалися новітні рухи, які відгукнулися на щоденні потреби особи, задовольняли її бажання

безпосереднього пізнання західного світу, оволодіння фахом, навчання мовам тощо.

За умов, коли історичні церкви не вміють вести місіонерську роботу, будь-яка спроба, нехай навіть випадкова, провести ознайомлення із новим вченням, завжди мала позитивний ефект для певної релігійної місії чи проповідника. Відтак активність зарубіжних місій, окремих проповідників, реальна дієва допомога матеріально і духовно нужденним сприяли утвердженню в Україні альтернативних релігій.

Поруч із названими зовнішніми причинами поширення неорухів можна виділити ще й цілий ряд внутрішніх мотивів, які визначають напрям пошуків людиною і народом в цілому духовно-ціннісних орієнтирів. Але більшість з прихильників новітніх течій шукає в неорелігіях можливість духовного вдосконалення, задоволення своїх інтелектуальних та пізнавальних потреб, пов'язаних з істинними уявленнями про Бога, світ, людину, її внутрішнє життя. Неорелігії, на визнання самих adeptів цих рухів, дають їм можливість відчутти свій зв'язок з трансцендентним, включитися в соціально корисну, духовно означену діяльність, зняти напругу у відношеннях із світом, іншими людьми тощо.

Аналіз причин та умов виникнення неорелігій в Україні значно полегшує розуміння сутності цього явища як в світовому, так і в регіональному чи національному масштабах. Кількісна та якісна оцінка новітніх релігійних явищ, тих закономірностей, що характеризують їх поширення і функціонування в світі та Україні, доповнить нашу уяву про новітні тенденції в релігійному житті.

4. Неоднорідність новітніх релігійних течій і рухів

Неорелігійні течії і рухи, що нині існують в світі, є дуже неоднорідними за своїм походженням, характером та формами релігійної організації й діяльності. Існує безліч типологій,⁷ які дають можливість провести класифікацію різних нових релігій і в такий спосіб зорієнтуватися серед них. Найчастіше нові релігійні організації об'єднують за їх генетичним походженням, тобто тією релігійною традицією, яка лежить в основі її трансформування.⁸ Найчисельнішою і найпотужнішою з них є неохристиянська, до якої відносяться всі ті релігійні течії, що виникли на основі традиційного християнства. Процес осучаснення християнства супроводжував цю світову релігію постійно. Частково в XIX, а

⁷ Соловйов В. Види класифікації нових релігійних рухів // Українське релігієзнавство. – 2000. – № 14. – С. 78-88.

⁸ Коротку характеристику різних НРТ можна знайти в “Релігієзнавчому словнику” (К., 1996).

особливо з середини ХХ століття, християнська Європа і Америка неодноразово зіткалися з появою чисельних відгалужень загальнохристиянського, євангелістського характеру, як правило, від протестантських церков. Такими є “Армія спасіння”, Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (мормони), Церква Христа, Новоапостольська церква, Церква Нового Єрусалиму (сведенборгці), церкви маріїнської орієнтації та ін. Вчення новоутворених церков, звісна річ, базуються на Біблії як основному віросповідному джерелі і на особі Ісуса Христа як центральній фігурі релігійних доктрин. Характерним для неохристиянських угруповань є: критика ортодоксального християнства за відхід від первісних традицій; оголошення своєї церкви винятково істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіанським у спасінні Христової віри; досконале знання Біблії з дозволом вільного прочитання її і власної інтерпретації; піднесення книг своїх пророків і вчителів до рангу віросповідних джерел, часом навіть авторитетніших від Біблії; визнання поруч з Ісусом Христом свого лідера керівником церкви, пророком або ж посланцем Бога. Неохристиянство від історичного християнства відрізняється часто своїм власним розумінням Трійці, природи Ісуса Христа, сутності Святого Духа, пекла, раю тощо. Останнім класичним варіантом неохристиянства (скоріше – біляхристиянства) можна вважати Церкву об’єднання, Велике Біле Братство, Церква останнього завіту. Останні детально досліджені в науці.⁹

До другої групи НРТ належать релігійні організації орієнталістського спрямування. Вони репрезентовані неоіндуїзмом, течіями буддистського толку. Неоіндуїзм сьогодні є неодмінним елементом релігійного життя не лише Індії, а й багатьох країн Європи й Америки. Він виникає в першій половині ХХ століття в рамках індуїзму як його сучасне прочитання для інтелектуалізованих верств Сходу і Заходу. Характерним для неоіндуїстських рухів є, як правило, опора на давню ведичну традицію при вдалому використанні досягнень інших культур, цінностей багатьох релігій. Всі течії неоіндуїзму проголошують себе різними учнівськими наступностями спільної духовної традиції індуїстів, в основі якої лежить принцип монізму, єдності в багатоманітті, неподільності буття духовного і матеріального, мирського і сакрального. В усіх неоіндуїстських вченнях популярні ідеї універсалізму, синкретизму, рівності всіх релігій як пошуків своїх шляхів до Бога, духовного базису в реконструкції суспільства. Обов’язковим для неоіндуїзму є наявність вчителя, майстра (гуру) як проповідника вчення і провідника духовних пошуків особистості, групи, течії. Неоіндуїстські рухи, будучи адаптованими до сучасної людини, особливо активно поширюються з середини ХХ століття східними місіонерами переважно у формах культурних, просвітницьких, оздоровчих заходів. Неоіндуїзм представлений зокрема

⁹ Гринько В. Велике Біле Братство як нерелігійний феномен. – К., 1998; Дудар Н., Филипович Л. НРТ: український контекст. – К., 2000. – С.27-37.

громадами і центрами Міжнародного Товариства Свідомості Крішні, Ошо Раджніша, Саї-Баби, Шрі-Чінмоя, Місії “Світло душі”, Міжнародного товариства “Всесвітня чиста релігія” (сахаджи), Трансцедентальна медитація та багатьма іншими.¹⁰

Буддистські течії поширені в світі переважно у їх модернових формах. Історично необуддизм виникає ще в першій половині минулого століття в Японії, але найбільше поширення одержує після другої світової війни в Японії, США, Західній Європі. Характерним для необуддистських течій є їх акцент на одній або декількох рисах буддистського вчення. Кожна з них претендує на ортодоксальне витлумачення вчення Будди, поєднуючи в своїх релігійних системах ідеї різних східних традицій, навіть християнства. Буддизм в Україні представлений громадами таких напрямів: дзен-буддизм, нітерен, різні школи тибетського буддизму (карма каг’ю, дзог чен, гелугпа, ріме).

Цікавим явищем сучасного релігійного життя в світі, в т.ч. й в Україні, можна вважати відродження язичництва як давніх етнічних і магічних традицій. Як правило, неоязичники – це політеїсти, але серед них багато і пантеїстів. Сьогодні статистика нараховує більше одного мільйона послідовників язичництва. Всіх їх єднає пошук втраченої рідної релігії, бажання більш чіткої етнічної самоідентифікації, усвідомлення необхідності відновлення природної духовності і повернення до рідних, дохристиянських традицій та цінностей. Часто неоязичництво постає як прояв антихристиянських й антиіудейських настроїв.

“Неопоганство” поширене в багатьох країнах світу. Серед європейських держав виділяються Литва і Латвія, де неоязичництво – одна із найбільш активних і добре організованих сил. Дохристиянські вірування відроджуються в Англії (друїдизм, рух чаклунів), Греції (шанувальники різних давньогрецьких богів і богинь), Німеччині (арійський рух), Америці (рідні американські релігії індіанців), рух Вікка (Wicca), Асатру (Asatru) тощо. Сучасні послідовники язичницьких вірувань об’єднані у всесвітню спілку етнічних релігій, яка провела вже декілька з’їздів (Литва, Німеччина). В Україні існують громади послідовників вчителів і пророків Володимира Шаяна, Лева Силенка, прихильників прадавніх дохристиянських вірувань українського народу (РУНВіра - Рідна Українська Національна віра, рицарі сонячного ордену, рідновіри, ладовіри, вогнепоклонники, шанувальники давньоруської богині Берегині тощо).¹¹

Поруч із цими релігійними організаціями в світі діють різні позавіресповідні езотеричні об’єднання (теософське, антропософське, послідовники вчення Гурджієва, екстрасенсиорики тощо) та сайєнтологічні рухи

¹⁰ Дудар Н., Филипович Л. НРТ: український контекст. – К., 2000. – С. 37-44.

¹¹ Там само. – С.51-53.

(Діанетика-Фонд Хаббарда, Наука розуму, Християнська наука). Їх так само можна розглядати як прояв нової релігійності, яка є опозицією до офіційної ідеології традиційних релігій. Так, зокрема, вчення сучасних езотериків, акумулювавши езотеричні традиції різних епох, включили в себе віру в існування надприродного світу, містичні уявлення про нього, магічні засоби спілкування з ним, підкорення його своїм інтересам. Всі засновники езотеричних течій переконані, що тільки вони дають надзвичайно глибокі, приховані від “непосвячених”, позитивні знання про світ. Серед всесвітньо відомих езотериків є і наші співвітчизники (Олена Блаватська, подружжя Реріхів).¹²

Сайєнтологічні вчення прагнуть поєднати в собі науку і релігію, адекватно віддзеркалити проблеми сучасного індустріального суспільства. Більшість існуючих в світі езотеричних і сайєнтологічних рухів мають інтернаціональне походження й поширення, з’являючись в тій чи іншій країні завдяки закордонним проповідникам.

Крім виділених вище груп, є в світі така віроповідна течія, яку важко ідентифікувати з жодною з них. Мова йде про сатаністів - прихильників обожнення сил зла, поклоніння Сатані (Дияволу або Люциферу). Культ сатани прийшов із стародавнього Іраку і особливого поширення набув в середньовічній Європі. Нині під назвою “сатаністи” об’єднуються різні за типом і навіть світоглядно-культовим змістом громади напіврелігійної течії, яка теоретично оформилася наприкінці XIX ст. завдяки Е.Кроулі. В середині XX ст. вчення Кроулі було реанімоване Ентоні Ла-Вейем, який заснував Церкву Сатани, офіційно зареєстровану в Сан-Франциско. Віроповідні догмати і культові дії якої, будучи своєрідним антиподом християнства, побудовані на дзеркальному відображенні останнього. Сатаністи вшановують не Бога, а Сатану, читають Біблію навпаки, проводять т.зв. “чорні меси” з використанням чорних свічок, перекинутих розп’ять, звершенням проклять, ритуальних жертвоприношень тощо. Моральна програма сатаністів відзначається крайнім індивідуалізмом, прагматизмом, егоїзмом, що утверджує особистісні пріоритети, перевагу над всіма, культ сили. Прихильники Сатани в Україні нечисельні, організаційно не об’єднані, існують як молодіжні екстремістські або трешофільні чи хардроківські угруповання, чиї світоглядні пристрасті є молодіжним віковим зацікавленням і з часом переростаються її представниками.¹³

Характерною ознакою сучасного релігійного життя є поява синтетичних (штучно створених) релігій, що в своїх догматах, культі опираються на множинні традиції (християнство, ведизм, буддизм, іслам), але не просто еkleктично поєднують їх, а створюють свої власні вчення, систему обрядових дійств, сильну церковну організацію, претендуючи на статус надрелігії. В них надто розвинутий

¹² Там само. – С.48-51.

¹³ Там само. - С.62-63.

культ лідера, авторитет власних віросповідних джерел, присутня ідея богообраності їх послідовників. До цієї групи відносяться Церква об'єднання (або уніфікації), АУМ сінірікьо, Велике Біле Братство та інші.

5. Перспективи новітніх релігійних течій

В світовому поліконфесійному середовищі доля нових релігійних течій і рухів незначна. За даними статистики, неовіруючих в світі десь біля 120 млн. осіб, більша частина з яких (118, 6 млн.) проживає в Азії.¹⁴ Неовіруючі складають десь 3,5 % серед усіх віруючих. В Україні цей показник ще менший – не більше 1 %. За даними Державного Комітету України у справах релігії станом на 1 січня 2000 року в Україні зареєстровано біля 700 неохристиянських громад (серед них 345 громад Церкви Повного Євангелія, 145 громад харизматичного напрямку, 55 новоапостольських громад, 57 громад Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів). В Україні офіційно діють 105 громад орієнталістського спрямування (зокрема, крішнаїтських – 40, буддистських – 35), біля 60 громад неоязичників. Серед загальної кількості українських релігійних громад всіх конфесій (23 543) громади новітніх рухів складають біля 2,5 відсотка.¹⁵

Представлена панорама нетрадиційної релігійності і проведений аналіз останньої дозволяє спрогнозувати можливі явища і процеси в цьому середовищі на найближчу перспективу. Тенденція до розширення кордонів поліконфесійності на релігійній карті світу, в т.ч. й України, має незворотній характер. Протягом ближчих років релігійний інноваційний процес (релігієтворення) буде продовжуватися з різною мірою інтенсивності.

З боку модернових релігійних утворень можна чекати активного пошуку форм взаємовідносин з суспільством, державами, громадськістю, традиційними Церквами з метою подолання наявного ще загального негативного настрою щодо НРТ. Більшість неорелігій, щоб зберегтися і функціонувати за сучасних умов, змушені будуть вписуватися в конкретну соціально-економічну, політичну та ідеологічну ситуацію, пристосовуватися до вимог часу.

Якими б часом екзотичними не здавалися окремі релігійні напрями, необхідно всім їм надати рівні права, якщо вони не шкодять здоров'ю людини, громадському порядку, моралі та інтересам гуманного суспільства. Не директивно, а природно має визначитися те, чи продовжить своє існування той чи

¹⁴ Див.: Major Religions of the World Ranked by Number of Adherents // www.Adherents.com/ReligionsByAdherents.html (остання модифікація 12.06.2000); Worldwide adherents of all Religions by six Continental Areas// www.zpub.com/un/pope/relig.html.

¹⁵ Див: Релігійна панорама. – К., 2000. – С.50-59.

інший релігійний новотвір, чи приживеться він, як буде контактувати з традиціями і ментальністю певного народу, чи стане складовою його духовного життя.

В інтересах самих релігійних громад важливим є врахування наслідків діяльності екстремістських угруповань, коригування припливу до них людей випадкових, психічно хворих, прагматичних, по суті безрелігійних, щоб уникнути в майбутньому проявів релігійного фанатизму, екстремізму, зменшити зовнішню конфліктність і внутрішні протиріччя.

Певно що в наступному буде поляризуватися ставлення традиційних церков до неорелігій. Прихильники ортодоксії – традиціоналісти і надалі вважатимуть все новітнє в сфері релігії диявольськими підступами, поганством. Ліберальні модерністи при однозначному визнанні істинності свого віровчення можуть погодитися з правом неорелігій на існування як одним з напрямів духовних пошуків людини.

Будучи по суті своїй наднаціональними, позадержавними, більшість модернових релігійних рухів спробують поєднати універсальність своїх віровчень з включенням у етнокультурні ідентифікаційні процеси окремих країн, а це викличе до життя нові феномени суспільно-релігійних стосунків, які ще мають бути вивчені.

Контрольні завдання і запитання

1. Визначте, що таке НРТ, нетрадиційна релігія, неорелігія, релігії “Нового віку”, секта, культ.
2. З’ясуйте, чому з’являються нові релігійні течії і які складнощі супроводжують цей процес.
3. Дайте класифікацію НРТ.
4. Охарактеризуйте окремі НРТ.
5. Які існують прогнози щодо майбутнього нових релігій?

Тематика рефератів

1. Умови і причини виникнення нових релігій.
2. Характерні особливості нових релігійних течій.
3. Роль неорелігійних рухів у діалозі “Схід-Захід”.
4. Сучасні тенденції в неоязичництві.
5. Зміст і форми християнської нетрадиційності.
6. Особливості східного релігійного світогляду.
7. Неоорієнталістські течії.

Рекомендована література

1. Балагушкин Е.Г. Критика современных нетрадиционных религий. – М., 1984.
2. Баркер А. Новые религиозные движения. – СПб., 1997.
3. Берри Гарольд. Во что они верят. – М., 1994.
4. Боа Кеннет. Лабиринты веры. – М., 1992.
5. Дудуар Н., Филипович Л. НРТ: український контекст. – К., 2000.
6. Історія релігії в Україні (за ред. А.Колодного і П.Яроцького). – К., 1999. – Розділ VII.
7. Історія релігії в Україні. – Т.8: Нові релігії України. – К., 2000.
8. Мартин Уолтер. Царство культов. – СПб., 1992.
9. Ткачева А.А. “Новые религии“ Востока. – М., 1991.
10. New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe. - Krakow, 1997.
11. Texe Mars. New Age Cults and Religions. – 1990.